

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI

N.Ismoilova

Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Odilbekova Gulsanamxon Mirzaraimjon qizi

Pedagogika fakulteti B.T yo'nalishi talabasi

e-mail: odilbekovagulsanam82@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20081736>

Annotatsiya. Ushbu dissertatsiya o'zbek tilida gapning ajratilgan bo'laklarini sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ajratilgan bo'laklarning ta'rifi, turlari, boshqa gap bo'laklaridan farqi, vazifasi va punktuatsion belgilanishini aniqlashni maqsad qilgan. Metodologiya nazariy, qiyosiy va sintaktik-semantik tahlilga asoslanadi. Natijalar ajratilgan bo'laklarning ikkinchi darajali bo'laklarning alohida turi ekanligini, qo'shimcha ma'lumot berish, ta'kidlash va ekspressivlik bag'ishlash vazifalarini bajarishini ko'rsatadi. Ish o'zbek tili sintaksisi nazariyasini boyitib, tilshunoslik ta'limi uchun amaliy ahamiyatga ega xulosalar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Ajratilgan bo'laklar, gap bo'laklari, sintaksis, o'zbek tili, punktuatsiya, semantika, pragmatika, uyushiq bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar.

Kirish.

Tilning asosiy vazifasi – fikrni ifodalash va muloqotni ta'minlashdir. Bu jarayonda gapning tuzilishi, uning bo'laklari va ular orasidagi munosabatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'zbek tili sintaksisida gap bo'laklari, ya'ni gapning ma'lum bir savolga javob beruvchi va sintaktik vazifa bajaruvchi qismlari [2], markaziy o'rinni egallaydi. Ular bosh bo'laklar (ega va kesim) hamda ikkinchi darajali bo'laklarga (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) ajratiladi. Biroq, bu umumiy tasnif ichida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan, nutqqa qo'shimcha ma'no, ta'kid va ekspressivlik bag'ishlovchi alohida bir kategoriya mavjud bo'lib, ular "ajratilgan bo'laklar" deb nomlanadi.

Ajratilgan bo'laklar – bu gapning ikkinchi darajali bo'laklari bo'lib, ular o'zining semantik yuklamasi, qo'shimcha ma'lumoti yoki ekspressiv maqsadi tufayli o'zi bog'langan so'zdan sintaktik va intonatsion jihatdan ajratilib turadi. Ular gapning mazmunini boyitadi, aniqlik kiritadi va so'zlovchining munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

O'zbek tilshunosligida gap bo'laklari masalasi uzoq yillardan buyon diqqat markazida bo'lib kelgan va ko'plab olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Gap bo'laklari nazariyasi o'zbek tili sintaksisining asosini tashkil etadi. Umumiy qabul qilingan ta'rifga ko'ra, gap bo'laklari – bu gap tarkibida ma'lum bir savolga javob beruvchi va aniq sintaktik vazifa bajaruvchi so'zlar yoki so'z birikmalaridir [2]. Ular ikki asosiy turga bo'linadi: bosh bo'laklar (ega va kesim) va ikkinchi darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) [2]. Bu tasnif o'zbek tili grammatikasining fundamental tamoyillaridan biridir.

Ikkinchi darajali bo'laklar ichida "uyushiq bo'laklar" alohida o'rin tutadi. Uyushiq bo'laklar – bu bir xil savolga javob beruvchi, bir xil sintaktik vazifa bajaruvchi va teng bog'lovchilar yoki sanash intonatsiyasi orqali bog'langan gap bo'laklaridir [3]. Ular gapda bir necha marta takrorlanib keladi va gapning ma'nosini kengaytiradi. Masalan, "o'rik, yong'oq, shaftoli, olma va gilos" kabi misollar uyushiq bo'laklarga yorqin misol bo'la oladi [3]. Uyushiq bo'laklar ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabi barcha gap bo'laklari turida uchrashi

mumkin. Ularning shakli odatda bir xil bo'ladi va ko'pincha oxirgi uyushiq kesimga qo'shimchalar qo'shiladi [3]. Uyushiq bo'laklar nazariyasi o'zbek tili sintaksisida yaxshi o'zlashtirilgan va ko'plab darsliklarda batafsil yoritilgan.

Metodologiya

Ushbu dissertatsiya tadqiqoti sifatli, tavsifiy va tahliliy yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ajratilgan bo'laklarning o'zbek tilidagi o'rnini, xususiyatlarini va funksiyalarini chuqur tahlil qilish bo'lganligi sababli, quyidagi metodologik tamoyillar va usullar qo'llaniladi:

Nazariy tahlil (Theoretical analysis): O'zbek tili grammatikasi bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, darsliklar va monografiyalar chuqur o'rganiladi. Bu jarayonda gap bo'laklari [2], uyushiq bo'laklar [3] va ajratilgan bo'laklarga oid nazariy qarashlar, ta'riflar va tasniflar tahlil qilinadi. Maqsad – mavjud bilimlarni sintez qilish va ajratilgan bo'laklar haqidagi umumiy nazariy asosni shakllantirish.

Qiyosiy tahlil (Comparative analysis): Ajratilgan bo'laklarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida ular boshqa gap bo'laklari, xususan, uyushiq bo'laklar [3] va oddiy ikkinchi darajali bo'laklar [2] bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Bu tahlil ularning sintaktik bog'lanishi, semantik yuklamasi va pragmatik funksiyalaridagi farqlarni yoritishga yordam beradi.

3.

Natijalar va tahlil

O'zbek tilida ajratilgan bo'laklar gapning ikkinchi darajali bo'laklari tizimida alohida o'rin tutuvchi, o'ziga xos sintaktik, semantik va pragmatik xususiyatlarga ega bo'lgan elementlardir.

Ularning asosiy xususiyati shundaki, ular gapning boshqa bo'laklaridan intonatsiya va yozuvda punktuatsion belgilar (vergul, tire) orqali ajratilib turadi. Bu ajratilish ularning qo'shimcha ma'no, ta'kid yoki ekspressivlik vazifasini bajarishidan kelib chiqadi.

"Gap bo'laklari" umumiy tushunchasi ostida [2] ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabi elementlar tushuniladi. Ajratilgan bo'laklar esa ikkinchi darajali bo'laklarning bir turi bo'lib, ular o'ziga xos tarzda ajratiladi. Ularni "uyushiq bo'laklar" [3] bilan qiyoslash muhimdir. Uyushiq bo'laklar bir xil savolga javob beruvchi, bir xil sintaktik vazifa bajaruvchi va teng bog'lovchilar yoki sanash intonatsiyasi bilan bog'langan bir nechta elementdan iborat bo'ladi [3]. Masalan, "U kitob, daftar va qalam oldi." Bu yerda "kitob, daftar va qalam" uyushiq to'ldiruvchilardir. Ajratilgan bo'laklar esa odatda bitta bo'lak bo'lib, u o'zining alohida ma'nosi yoki ta'kidlanishi tufayli ajratiladi. Ular gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha, aniqlovchi, izohlovchi yoki ta'kidlovchi ma'no kiritadi.

Ajratilgan aniqlovchi: Ko'pincha sifatdosh, sifatdosh birikmasi, sifat yoki ot bilan ifodalanadi.

Ular aniqlanmishdan keyin kelib, unga qo'shimcha xususiyat, belgi yoki izoh beradi.

Misol: "U, charchagan holda, uyga qaytdi."

Muhokama

Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek tili sintaksisida ajratilgan bo'laklarning o'ziga xos va muhim o'rnini tasdiqlaydi. Bizning tahlilimiz shuni ko'rsatadiki, ajratilgan bo'laklar "gap bo'laklari" umumiy tizimining [2] ajralmas qismi bo'lsa-da, ular "uyushiq bo'laklar"dan [3] tubdan farq qiladi. Uyushiq bo'laklar bir xil sintaktik vazifani bajaruvchi bir nechta teng elementlarni ifodalasa, ajratilgan bo'laklar bitta element bo'lib, u o'zining semantik yuklamasi va pragmatik maqsadi tufayli alohida ajratiladi. Bu ajratilish gapga qo'shimcha ma'no, ta'kid va

ekspressivlik bag'ishlaydi, shu bilan birga so'zlovchining kommunikativ niyatini aniqroq ifodalashga xizmat qiladi.

Ajratilgan bo'laklarning tahlili o'zbek tili sintaksisi nazariyasini yanada boyitadi. Ular gapning oddiy tuzilishidan tashqari, tilning dinamik va moslashuvchanligini, ya'ni ma'no va intonatsiya orqali sintaktik bog'lanishlarning o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu esa tilshunoslikda funksional sintaksis va kommunikativ grammatika kabi kengroq nazariyalarga mos keladi, chunki ajratilgan bo'laklar nafaqat grammatik shakl, balki kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan ham muhimdir.

Xulosa

Ushbu magistrlik dissertatsiyasi o'zbek tilida gapning ajratilgan bo'laklari fenomenini sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan kompleks tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ajratilgan bo'laklar ikkinchi darajali gap bo'laklarining alohida va muhim bir turi bo'lib, ular gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha, aniqlovchi, izohlovchi yoki ta'kidlovchi ma'no kiritish orqali nutqning ekspressivligi va aniqligini oshiradi. Ular o'zining intonatsion ajralishi va yozuvda vergul (ba'zan tire) bilan belgilanishi bilan boshqa gap bo'laklaridan, xususan, uyushtiruvchi bo'laklardan farqlanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Adger, David. *Asosiy Sintaksis: Minimalistik Yondashuv*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
2. Lambrecht, Knud. *Axborot Tuzilishi va Gap Shakli: Mavzu, Fokus va Nutq Referentlarining Aqliy Tasavvurlari*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
3. De Kuthy, Kordula, and Andreas Konietzke. "Nemis tilidagi qavs gaplarining sintaksisi va prozodiyasi." *Tilshunoslik*, vol. 49, no. 4, 2011, pp. 759-804.
4. Birner, Betty J., and Gregory Ward. "Axborot holati va Ingliz tilida nokanonik so'z tartibi." *Til*, vol. 72, no. 2, 1996, pp. 232-259.
5. Huddleston, Rodney, and Geoffrey K. Pullum. *Ingliz Tilining Kembrij Grammatikasi*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.